

Daniel Bučan

Laginjina 3, HR-10000 Zagreb
danbucan.novi@gmail.com

Prisjećanje na Protagoru

Sažetak

»Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν [Pántōn khrēmátōn métron éstin ánthrōpos, tōn mèn óntōn hōs éstin, tōn dè ouk óntōn hōs ouk éstin]« – »Čovjek je mjerilo svih stvari, onih koje jesu da jesu, onih koje nisu da nisu«, kaže Protagora. Onaj tko hoće razmotriti Protagorin iskaz (ili raspravljati o njemu), trebao bi najprije potražiti odgovor ne prethodno pitanje: što je čovjek? Utoliko će se u ovome prilogu našem razgovoru najprije (uz pomoć Aristotela) potražiti neki odgovori na to prethodno pitanje, da bi se Protagorin iskaz pokušalo razmotriti s vidika tih odgovora te da bi ga se iskušalo u dva različita vida čovjekova života – u vidu što ga Aristotel naziva θεωρητικός βίος (theōretikós bíos) i u vidu što ga naziva πολιτικός βίος (politikós bios). Napokon, ako se prihvati interpretacija Protagorina iskaza kao afirmacija relativističkog načela (kako to u svojoj kritici u Theaitētu drži Platon), pokušat će se mjesto i smisao relativizma odrediti s obzirom na ta dva vida čovjekova života te s obzirom na razliku između sofizma i filozofije (sofista i filozofa). Na kraju će biti sugerirano da je Protagorin iskaz moguće i drugačije interpretirati te da svaka od različitih interpretacija može imati valjanu težinu.

Ključne riječi

Protagora, što je čovjek, Aristotel, θεωρητικός βίος, *theoretikós bíos*, πολιτικός βίος, *politikós bíos*, Platon, relativističko načelo, sofizam, filozofija

»Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν [Pántōn khrēmátōn métron éstin ánthrōpos, tōn mèn óntōn hōs éstin, tōn dè ouk óntōn hōs ouk éstin]«, to jest, »Čovjek je mjerilo svih stvari, onih koje jesu da jesu, onih koje nisu da nisu.«, najglasovitiji je (i najpopularniji) Protagorin iskaz.

Premda je taj iskaz do nas dopro izoliran, lišen konteksta, zbog čega se može načelno reći da je svaka interpretacija proizvoljna i stoga dvojbena, svejedno je – da tako kažemo – »ostao na životu« do danas i često ga se (osobito u suvremenom svijetu) koristi kao argument.

No ako se tom iskazu pristupa filozofijski, onda je nužno, prije razmatranja samoga iskaza, potražiti odgovor na jedno prethodno pitanje, na pitanje: što je to čovjek?

Najpopularnija filozofijska definicija čovjeka je Aristotelova – čovjek je ζῶον πολιτικόν (*zōon politikón* – »politička/društvena životinja/živo biće«). No Aristotel čovjeka određuje i iskazom »svi ljudi po naravi teže znanju«. I premda to ne odgovara određenju pojma definicija jer taj iskaz samo opisuje narav čovjeka kao čovjeka (»narav svih ljudi«), ipak se može uzeti kao definicija jer narav je ono što određuje *bít* nečega. Kad u *Nikomahovoj etici* govori o »čovjekovanju« (ἀνθρωπεύεσθαι / *anthrōpéuesthai*), to je sukladno definiciji čovjeka kao »društvenog živog bića«, napominjući da čovjek svoju potrebu za »mnogim stvarima« može zadovoljiti samo u zajednici s drugim

ljudima. Ali kaže i da onome tko teži znanju na način umskoga uvida (spekulacije, teorijskog uvida) – što je pak sukladno određenju čovjeka kao bića koje po naravi teži znanju – nije potrebno ništa od tih »mnogih stvari«, da za umovanje čovjek sam sebi dostaje.

Dakle, moglo bi se reći da čovjek jest i »ovo« i »ono«, i »ovakav« i »onakav«, pa utoliko nije jednostavno odgovoriti na pitanje »što je čovjek«. Ipak, od pomoći nam može biti Aristotelova tvrdnja da sve stvari – pa onda i čovjeka – određuju četiri uzroka, od kojih jedan – onaj svršni – jest »ono što bijaše biti« (τὸ τί ἦν εἶναι / *to ti en einai*). S toga gledišta čovjek jest »ono što čovjeku bijaše biti«, to jest čovjek je čovjek po onome što je njegova svrha (njegov τέλος / *télos*), odnosno čovjek jest čovjek u punome smislu ako se ostvari u svojoj svrsi. To znači da trebamo razmotriti što je čovjekova svrha.

Djelovanje svakog bića teži, kaže Aristotel, nekom dobru, i utoliko se može reći da je 'dobro' *općenita svrha*, a posebno *čovjekovu dobru* posvetio je cijelo jedno djelo – *Nikomahovu etiku*. Tu kaže da navlastiti čovjekov čin, djelovanje što odlikuje samo ljude, jest »djelovanje onih što posjeduju logos (to jest razum)«, koje djelovanje jest »djelatnost duše sukladno razumu« i u skladu s najsavršenijom krepošću. To, to jest takovo djelovanje, jest 'čovjekovo dobro'. Ono vrhunac, po Aristotelu, ima u blaženstvu (εὐδαιμονία / *eudaimonia*).

No blaženstvo nije svrha koju se uživa na trpan, pasivan način – po Aristotelu i blaženstvo je *djelovanje*. Čovjekove djelatnosti povezane su s njegovim osjetilima (i ovisne o njima), a s njima su povezani i užici kojima djelatnost teži. Zato kaže da je najbolja djelatnost »kad je osjetilo u najboljem stanju i usmjereno prema najboljem predmetu osjeta« – takova djelatnost donosi i najviši užitak. Blaženstvo kao djelatnost nije povezana s osjetilima, već s umom, koji je ono najbolje u čovjeku, ono što čovjekom upravlja, što spoznaje »lijepo i božanske stvari«, kaže Aristotel. A djelatnost uma koja je sukladna navlastitoj kreposti/vrlini uma jest »umsko motrenje«, »misaono motrenje«, ono što Aristotel naziva θεωρητική (*theōrētikē*). I ta djelatnost nije od onih djelatnosti što svrhu imaju u nečemu drugome, već je njezina svrha ona sama, djelatnost sama kao sukladna najvećoj kreposti uma.

Ako je svrha djelovanja ovo ili ono dobro, svrha je blaženstva kao djelatnosti ono dobro koje je navlastito čovjeku kao čovjeku: kao onom biću koje »po naravi teži znanju«. Ono što mu kao takovome »bijaše biti« jest da bude sposoban za umsko motrenje, za umsku spoznaju, da bude θεωρητικός (*theōrētikós*).

Zanimljivo je, međutim, da Aristotel ističe da bi život proveden u takovu blaženstvu – u blaženstvu umskog uviđanja – »bio izvrsniji od [života] na ljudski način, jer neće tako živjeti zato što je čovjek, već zato što je u njemu nešto božanskoga. [...] Ako je um spram čovjeka nešto božanskoga [kako je već rekao na jednom ranijem mjestu], onda je i život u skladu s umom, u usporedbi s ljudskim životom, božanski.« (NE, X. 7. 1177 b 26–31)

Čovjekova djelatnost pod vidom θεωρητική (*theōrētikē*) je, dakle, blaženstvo po »božanskoj kreposti«. No Aristotel poznaje i *etičke* vidove blaženstva (koje, doduše, naziva drugotnim – δευτέρας / *deutēros*), a po opisu *etičkog* blaženstva očito je da je *to* blaženstvo sukladno Aristotelovu određenju čovjeka kao »društvenog živog bića«. Dok za umsko motrenje čovjek ne potrebuje ništa izvanjskoga, za djelovanje koje pripada u taj drugotni vid blaženstva čovjeku su potrebne mnoge »izvanjske potrebštine« (χορηγία / *chorēgia*),

»mnoge stvari« (πολλά / *pollá*), što može imati samo u zajednici s drugim ljudima.

Što se može zaključiti iz Aristotelovih uvida u čovjeka kao čovjeka?

Svakako treba zaključiti da čovjek ima dvije dimenzije: društvenu i misaonu (tj. umsku).

Ako čovjek hoće biti potpuni, to jest savršeni, čovjek, s obzirom na određenje po kojemu »po naravi teži znanju«, morao bi – po Aristotelovu mišljenju – biti što je moguće sličniji bogovima, za koje pretpostavlja da su najsretniji i najblaženiji. Govoreći u kontekstu blaženstva o bogovima, on naglašava da bogovima ne pripadaju pravedne djelatnosti, ni hrabrost, ni darežljivost itd. (to jest oni drugotni – δευτέρας / *deutéras* – vidovi blaženstva), jer ništa od toga bogovima nije potrebno, ništa od toga im ne može služiti ni za kakvo njihovo dobro. Stoga kao djelatnost u vidu blaženstva bogovima preostaje samo misaono, umsko motrenje. I zato Aristotel kaže da je čovjek (koji je biće što »po naravi teži znanju«) u svome blaženstvu sličan bogovima te dodaje da čovjeku (koji je »društveno živo biće«) za ono što naziva drugotnim blaženstvom, to jest za *etičko blaženstvo*, za životnu sreću, trebaju i vanjska dobra koja se stječu u zajednici. Jer – kako kaže – »za misaono motrenje nije dostatna naša narav, nego je potrebno i da nam je tijelo zdravo, te da ima hrane i ostale usluge«.

Radi se, dakle, s jedne strane, o *motrilačkom životu* (θεωρητικός βίος / *theōretikós bios*), a s druge strane, o *društvenom životu* (πολιτικός βίος / *politikós bios*). Postavlja se, stoga, pitanje o tome jesu li ta dva tipa života oprečna, tako da nemaju ničega zajedničkog? Najvaljaniji odgovor na takovo pitanje bio bi da se čovjek društvenoga života ne može lišiti, a motrilačkome životu treba što više težiti. Razlika je još i u tome što za *motrilački život* čovjek dostaje sam sebi (moglo bi se reći: slobodan je), može u tom vidu života biti posve neovisan o drugima, dok je u *društvenom životu* ovisan o drugima (moglo bi se reći: nije posve slobodan).

***

Vratimo li se sada Protagori, možemo njegov iskaz staviti u kontekst tako skiciranoga odgovora na pitanje »što je čovjek?«, koji odgovor upućuje na dvije – različite – dimenzije čovjeka. Međutim, da bismo to učinili, ipak je potrebno iskaz nekako razumjeti. Rečeno je već da je nemoguće biti siguran u valjano razumijevanje, odnosno interpretaciju njegova značenja s obzirom na to da manjka kontekst, no možemo se prisjetiti Platonove interpretacije (u *Theaitētu*) iz koje je vidljivo da je Protagorin iskaz Platon razumio kao tvrdnju da je znanje ovisno o spoznavatelju (dakle, da je *relativno*).

Ako prihvatimo Platonovo tumačenje – a jedan od razloga za to jest nevelika vremenska udaljenost od Protagore, koji je neposredno prethodio Platonu naraštaju (Protagora je umro kad je Platon bio mlad), to jest pretpostavka da je Platon još uvijek mogao znati što je Protagora mislio – onda će to tumačenje Protagorin iskaz staviti u kontekst gore skiciranoga odgovora na pitanje »što je čovjek?«. To će pak značiti pitati se o tome kako iskaz koji je afirmacija relativnosti znanja »funkcionira« u kontekstu »motrilačkog«, spekulativnog života, a kako u kontekstu društvenoga života.

Da bi se neka zajednica uspostavila i potom održavala, potrebno je da njezini pripadnici imaju nešto *zajedničkoga* što će predstavljati temelj zajednice – ono što se danas naziva 'ustavom'. Taj ustav (bio pisan ili nepisan) bit će poznat svim pripadnicima zajednice, bit će ono što svaki pripadnik zajednice prihvaća, bit će – moglo bi se reći – *znanje* koje pripada svakome od njih.

Prema tome, u ustanovljenju zajednice i upravljanju njome ne smije biti relativizma. Može se, dakle, reći da u sferi društvenoga života (πολιτικός βίος / *politikós bios*) relativizam nije poželjan odnosno da nije poželjno da svaki pojedinac bude »mjera svih stvari«, pri čemu se pojedinci međusobno razlikuju, pa se razlikuje i ta mjera.

Tomu nasuprot u sferi »motrilačkog života« (θεωρητικός βίος / *theōretikós bios*) – koji pripada isključivo pojedincu – relativizam će biti zapravo neizbježan, utoliko što će znanje dosegnuto umskim motrenjem vrlo vjerojatno biti u različitim pojedinaca različito (o tome, ostalom, svjedoče i razlike među filozofijskim naucima raznih filozofa). S obzirom na takovu *različitost* umskih uvida, očito je da ti uvidi (koji su plod težnje mudrosti, odnosno spoznaji istine) nisu ta *istina* kojoj se teži, da su ne-istine (nisu 'laži', već nisu istina kojoj se teži), to jest da su *pričini* istine. Dakle, u spekulativnom životu relativizam znanja je neizbježan.

Ono pak što je u tome važno jest da mislilac *znade* da su njegovi uvidi relativni, da su ne-istina, da su – moglo bi se reći – samo potvrda bivanja na putu na kojem se istini teži. Filozof – osobito onaj koji drži da je mudrost svojstvo bogova (i da stoga ne može biti svojstvo čovjeka) – svoje će i uvide drugih filozofa tako i razumjeti: kao ono što (daleka i nedostižna) istina nudi »pogledu« njegova uma.¹ Utoliko čovjek kao filozof *znade* da njegov »pogled«, to jest uvid, *nije* savršen, da – za razliku od bogova koji *jesu* mudri, dok on mudrosti može *smo težiti* (φιλεῖν / *philein*) – da on »vidi« samo *pričin istine*.² Tome nasuprot, *sofist* će svoje znanje – usprkos njegovoj relativnosti – držati za istinu ili u najmanju ruku »prodavati« kao istinu. Razlika između filozofa i sofista bila bi, dakle, u tome što *filozof* *znade* da je tek *na putu k istini*, dok *sofist* tvrdi da je *u posjedu istine*. Filozof *znade* da ne može biti *mudar* (jer mudri su samo bogovi), ali da, zahvaljujući onome što je u čovjeku božansko (a to je um), može *težiti istini, smjerati joj*. Sofist pak za sebe tvrdi da *jest mudar*. U filozofa relativizam je – moglo bi se reći – »pošten« relativizam, to jest svijest o ograničenosti moći umskoga uvida; u sofista relativizam gubi svoju relativističku bit i hoće biti *istina*.

***

No, usprkos Platonu i njegovoj kritici Protagorina relativizma, možda se ipak može postaviti pitanje o tome nije li Protagora mislio nešto posve drugo od onoga kako ga tumači Platon? Naime, ako je Platon u svojoj kritici ispravno razumio i protumačio Protagorin iskaz, onda bi proizlazilo da Protagora tvrdi da je mjera istine *svaki pojedini čovjek* u svojoj različitosti spram drugog čovjeka! Ako je tako, kako je onda uopće moguće *mjeriti* ako je mjera *nepostojana*, to jest *promjenljiva*, odnosno ovisna o čovjeku kao pojedincu koji se razlikuje od drugoga čovjeka kao pojedinca? Može li nešto što je promjenljivo uopće biti mjera?

S druge strane, ako Protagora nije mislio na čovjeka kao pojedinca, već na *čovjeka kao takovog*, onda Platonova kritika promašuje, onda se ne radi o relativizmu kakav Platon kritizira. U tom slučaju radi se o čovjeku koji je *mjera* utoliko što je biće koje *umuje*, biće čiji je um *mjera i onoga što jest da jest, i onoga što nije da nije*. I to na onaj način na koji su filozofi smatrali da čovjek jest *mikrokozam*, da čovječja duša (odnosno um kao njezina najviša moć) može biti/misliti *sve* – i ono što jest i ono što nije.

Mi – s već navedenih razloga – ne možemo *znati* što je Protagora imao na umu; no možemo pokušati domisliti različite mogućnosti značenja njegova

iskaza, možemo pokušati domisliti što je sve mogao imati na umu. I posve je razložno vjerovati da i različite interpretacije Protagorina iskaza mogu imati svoju vrijednost.

Daniel Bučan

Remembering Protagora

Abstract

“Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν [Pántōn khrēmátōn métron éstin ánthrōpos, tōn mèn óntōn hōs éstin, tōn dè ouk óntōn hōs ouk éstin]” – “*The measure of all things is man; of things that are that they are, of things that are not that they are not*”, said Protagoras. He who wants to consider (and to discuss) Protagoras’ statement should first look for the answer to the preliminary question “what man is?” Therefore, first the answer to this question will be sought for (with the help of Aristotle), so that Protagora’s statement be considered from the point of view of those answers, and tested within the scope of two aspects of man’s life – θεωρητικός βίος (theōretikós bíos) and πολιτικός βίος (politikós bíos). Finally, if Plato’s interpretation of Protagora’s statement as the affirmation of the principle of relativism (as in his criticism of Protagora in Theaitēt) is accepted, a tentative positioning of relativism and its meaning from the point of view of these two aspects of man’s life, as well as from the point of view of difference between sophism and philosophy (sophist and philosopher) will be proposed. At the end it will be suggested that Protagora’s statement could be interpreted differently, and that each of different interpretations can be meaningful from different philosophical positions.

Keywords

Protagoras, what man is, Aristotle, θεωρητικός βίος, *theōretikós bíos*, πολιτικός βίος, *politikós bíos*, Plato, principle of relativism, sophism, philosophy

1

To bi se moglo prispodobiti očnome vidu, koji na različitim udaljenostima od onoga što gleda »nudi« različite »slike«: nešto na obzoru vidjet će kao nejasnu točku, s nešto manje udaljenosti razabrat će da je to čovjek, kojem još ne razabire crte lica itd.

2

Mnogi su srednjovjekovni filozofi, primjerice, držali da se Istinu i ne može »vidjeti«, zato što je njezina svjetlost *zasljepjujuća*, te smo spram nje poput šišmiša na danjem svjetlu, odnosno poput čovjeka koji gleda ravno u Sunce.